

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ПІСЛЯВОЄННОЇ УКРАЇНИ (1945–1988 рр.)

Після приходу на територію України радянських військ Православна церква тут зазнає якісних та кількісних змін. Їй було «повернуто» клір та віруючих обновленської Церкви, приєднано парафії Румунської православної церкви на територіях Ізмаїльської, Одеської, Чернівецької та інших областей. Розпочався складний процес ліквідації в Україні структур відродженої під час війни УАПЦ та «возз'єднання» з православ'ям греко-католицизму. Всі ці заходи не завжди мають однозначне пояснення. Окрім імперських амбіцій та намагання уникати конкуренції шляхом ліквідації самих конкурентів, Православна церква часто не мала вибору, виконуючи соціальне замовлення владних структур.

Постановою Уряду СРСР від 22 серпня 1945 р. були прийняті доповнення до Закону 1929 р. про церковні організації. Останнім, включаючи й монастирі, було надано права юридичної особи у справах оренди, будівництва і купівлі у власність для церковних потреб будинків, транспорту, знарядь праці. Знімалось багато обмежень у діяльності громад; місцевим органам навіть пропонувалося не перешкоджати діяльності монастирів. Це сприяло швидкому відродженню РПЦ. Для контролю за відродженою церквою при Раді Міністрів СРСР та союзних республік були створені окремі Ради у справах РПЦ, які були об'єднані з Радами у справах релігійних культів лише під час нового наступу на релігію в 1965 році.

Післявоєнна релігійна ситуація в Україні мала значну специфіку в порівнянні з іншими союзними республіками, оскільки тут багато громад з'явилося в період гітлерівської окупації. Окупаційна влада не заперечувала, а іноді навіть була й ініціатором відновлення діяльності закритих більшовиками церков. Адже перед Вітчизняною війною у Вінницькій, Кіровоградській, Донецькій, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій областях не діяла жодна православна церква. У Ворошиловградській, Полтавській, Харківській областях – діяло по одному храмові [Дегтярев Ю.М. Еще раз об уполномоченных Совета // Религия в СССР. Ежем. бюллетень АПН.- 1991.- № 5]. Тому не дивно, що

---

* САГАН Олександр Назарович – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.

в Україні були такі області, як, наприклад, Ворошиловградська, де всі православні церкви відкрилися у 1942 р. – з приходом німецьких військ [ЦДА ВО України.- Ф. 4648.- Оп. 1.- Спр. 15.- Арк. 4]. У Чернігівській області всі 412 громад, що діяли тут на кінець війни, теж були відкриті у 1941-1944 рр. [Там само.- Арк. 53], у Київській – біля 370, Одеській – біля 500 [Религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны (1943-1945 гг.) // Отечественные архивы.- 1995.- № 3.- С. 59]. І такі приклади можна навести по всіх областях.

Після визволення України ці православні храми залишалися діючими. Крім того, після Львівського собору 1946 р. під контроль лояльної радянському режиму РПЦ було поставлено понад три тисячі громад. Загальна кількість парафій Православної церкви в Україні на 1 січня 1947 р. становила вже 8815 громад [Там само.- С. 43] (52 % з них були відкриті в період тимчасової окупації України) [Пашенко В. Православ'я в новітній час в історії України.- Ч. 1.- Полтава, 1997.- С. 239]. Загалом на той час в СРСР було зареєстровано 13813 громад. Нагадаємо, що в Російській федерації в той же час діяло лише 3082 православні громади [Религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны (1943-1945 гг.) // Отечественные архивы.- 1995.- № 3.- С. 43].

Однак уже наприкінці 50-х років лідер компартії М.Хрущов висунув тезу, що висока релігійність радянських людей не має соціальних коренів, а зумовлюється незадовільною антирелігійною пропагандою, пасивністю партії у цьому питанні та надмірними свободами, наданими державою релігійним конфесіям. Така оцінка Церкви та релігії в цілому, на наш погляд, була пов'язана з тим, що радянська влада не потребувала сакралізації, бо комуністична ідеологія сама претендувала на те місце, що його до листопада 1917 р. займала Православна церква. Як влучно підмітив М.Бердяєв, «комунізм не як соціальна система, а як релігія, фанатично ворожий будь-якій релігії» [Бердяєв Н. Истоки и смысл русского коммунизма.- М., 1990.- С. 117,129]. Тому не випадково, що з перших днів більшовики взялася за знищення Церкви як суспільного інституту.

Зменшення репресій проти Церкви наприкінці 40-х років не означало повну відмову від них. Уже в середині 50-х років державний маховик із остаточного «викорчовування» релігії знову запрацював. Почалася чергова хвиля антицерковної істерії, яка звелася в основному до ліквідації матеріальних проявів релігійності – закриття і нищення монастирів, храмів, ікон. Окрім того, здійснювався економічний, політичний та моральний тиск на духовенство й віруючих. Рада у справах РПЦ домагалась прийняття певних обмежень на діяльність Церкви

самими ієрархами. Останні ж часто діяли за принципом, що краще поступитися малим для збереження великого. Саме так були прийняті рішення патріарха Олексія I про заборону святити воду в річках, озерах й проводити освячення її виключно в храмах [Пашенко В. Вказана праця.- С. 249], про закриття монастирів та ін.

Ще один напрям здійснення тиску на Церкву з боку Ради у справах РПЦ – всебічне гальмування розвитку системи церковної освіти. Слабка підготовка священнослужителів і порівняно мала їх кількість спричинялися обмеженнями з боку владних структур до вступу в духовні семінарії. Кожен, хто подавав заяву на вступ до семінарії, проходив «співбесіду» з уповноваженим у справах релігії відповідної області. Більшість абітурієнтів після таких співбесід, як правило, забирали свої документи.

Численні порушення місцевими органами влади законодавства про культу викликали обурення і опір віруючих. Попри свою лояльність до влади, не могли стояти осторонь цих настроїв і владики. Так, у червні 1953 р. єпископи Львівський і Тернопільський Панкратій, Станіславський і Коломийський Антоній, Дрогобицький і Самбірський Михаїл, Мукачівський і Ужгородський Іларіон послали скаргу на ім'я уповноваженого у справах РПЦ Г.Корчєвого, в якій викривали факти неправильного обкладання священників податками (податки нараховувалися на всі зареєстровані у відділах ЗАГСів акти, незважаючи на те, що багато з них не супроводжувалися церковними обрядами), примусу при підписуванні позик, що значно перевищували можливості віруючих, виселення священників без надання житла, відмови дітям духовенства навчатися у вузах, цькування Церкви у пресі тощо [ЦДА ВО України.- Ф. 1.- Оп. 24.- Спр. 2741.- Арк. 234-237]. І такі скарги не були поодинокі. Своєрідною відповіддю на ці скарги стала постанова ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її покращення» від 31 липня 1954 р., в якій партійні комітети зобов'язувалися до того, щоб покінчити із занедбаністю антирелігійної роботи, викривати реакційну суть релігії [Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення // Про релігію і атеїстичне виховання.- К., 1961.- С. 125-130]. Але як насправді втілювалася в життя ця Постанова, свідчить інша, прийнята вже через чотири місяці – «Про помилки в проведенні наукової атеїстичної пропаганди серед населення», в якій говорилося, що замість копіткої ідейної роботи з релігією на місцях допускаються образливі випадки проти духовенства і віруючих, адміністративне втручання в діяльність релігійних об'єднань тощо [Там само.- С. 130-134. Див. також: Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке.- М., 1995.-

С. 183].

Великий стримуючий вплив на розвиток Православної церкви і релігії взагалі в Україні мала широкомасштабна атеїстична робота, яку проводив ЦК КПУ. З періодичністю у 2-3 роки приймалися постанови, які ставали своєрідними санкціями у подальшому цькуванні церкви, спонукали відповідальних осіб до адміністративних заходів. Адже засуджуючи «голе адміністрування», деякі постанови вимагали від посадових осіб «скорочення релігійної мережі, вилучення культових будівель, закриття і зняття з обліку якнайбільшої кількості громад». Основним показником антирелігійної роботи влада вважала кількість церковних громад. Одразу ж після закінчення Вітчизняної війни було розпочате шукання будь-яких можливостей для зняття з реєстрації, заборони у відправленні культу православних громад. Реалізація цих ідей згодом почала приносити помітні результати. Починаючи з 1957 р. кількість православних в Україні постійно зменшується. На 1 січня 1960 р. загальна їх кількість становила вже 8679 парафій [Підрахунки автора за даними ЦДА ВО України.- Ф. 4648.- Оп. 1.- Спр. 413-415, 431-436 та ін., зведені статистичні таблиці]. Переломним для долі Церкви став 1960 р., коли було закрито 747 парафій [Пашенко В. Вказана праця.- С. 284]. Темпи «боротьби» зростали. Тільки за друге півріччя 1961 р. в Україні було закрито понад 850 храмів [Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990).- К., 1991.- С. 21]. А загалом же з 1960 до 1965 рр. було закрито 4165 (!) церков – 48% від їх кількості на початок 1960 р. [Підрахунки автора за даними ЦДА ВО України.- Ф. 4648.- Оп. 1.- Спр. 413-415, 431-436 та ін., зведені статистичні таблиці]. У найбільш «передових» областях було знято з реєстрації до 90 % загальної кількості громад. Так, у Запорізькій області із 108 церков залишилися діючими 9, на Дніпропетровщині – 26, в Криму – 14 [ЦДА ВО України.- Ф. 4648.- Оп. 1.- Спр. 433.- Арк. 1]. У Західній Україні, де був значний опір віруючих, ситуація було дещо іншою. Так, на Тернопільщині було закрито лише 36 % храмів, на Закарпатті – 17 %.

Функціонери від релігії ввели навіть спеціальний термін – «затухаючі» парафії і розробили детальну методику організації такого «затухання». Причому знімалися з обліку (з подальшим перетворенням у склади) навіть пам'ятники архітектури. Це і не дивно, оскільки на січневому (1961 р.) пленумі ЦК КПРС М.Хрущов назвав збереження подібних пам'яток непотрібною і марною справою. Вже у червні цього ж року Рада Міністрів УРСР виключила із списку пам'яток 364 об'єкти [ЦЗСД.- Ф. 5.- Оп. 30.- Спр. 289.- Арк. 88]. Незабаром було знято з обліку ще 378 храмів. Із загальної кількості вилучених у громад церков 1209 стояли пустками, хоч багато подібних акцій аргументувалися саме

нестатком приміщень для соціально-культурної сфери. І це при тому, що в державні інстанції було написано сотні звернень з проханням відновити богослужіння, які часто проводилися біля огорожі церкви. Наприклад, у Волинській області на 23 лютого 1963 р. із 168 вилучених церков 117 пустували, 44 були пристосовані під склади і лише 7 передані на баланс соціально-культурних установ [ЦДА ВО України.- Ф. 4648.- Оп. 1.- Спр. 415.- Арк. 5-16]. Така ситуація була типовою для всієї України.

Говорячи про Православну церкву в Україні, не можемо обминути і долю православних монастирів. Рада у справах РПЦ домоглася згоди патріарха Олексія I на ліквідацію протягом 1959-1960 рр. половини із 32 діючих в Україні монастирів і 8 скитів. Вже в 1959 р. було закрито 19 монастирів і скитів, 219 насельників з яких були переселені в інші обителі, а близько 256 змушені були роз'їхатися до родичів [Там само.- Ф. 1.- Оп. 70.- Спр. 2420.- Арк. 230]. Для тиску на монастирі влада широко використовувала не лише адміністративний, а й економічний тиск. Ще в жовтні 1958 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила низку постанов, які максимально утруднювали подальше існування монастирських господарств і спричинялися до їх «самоліквідації». Зокрема, для монастирів були введені максимальні податкові ставки на використання земельних угідь, заборонено було використовувати найману працю. До монастирів не дозволялося приймати осіб молодших 30 років. Патріархії заборонялося надавати дотації тим обителям, які стояли на грані економічного краху. Такі дії влади привели до «самоліквідації» в Україні у 1961 р. ще кількох монастирів. Якщо на 1 січня 1961 р. тут продовжували діяти 4 чоловічих та 15 жіночих монастирів із загальної кількості насельників 2036 осіб [Там само.- Оп. 24.- Спр. 5408.- Арк. 65-66], то на початок 1965 р. в Україні їх залишилося тільки 9 (2 чоловічих та 7 жіночих) [Там само.- Ф. 1.- Оп. 24.- Спр. 6007.- Арк. 37].

Говорячи про Православну церкву післявоєнної часу, не можна обійти увагою її діяльність, спрямовану на ліквідацію структур Української греко-католицької церкви. Собор 1946 р. не знищив УГКЦ. Вона перейшла лише на нелегальне становище. З початком повернення репресованих за відмову «з'єднатися» з православ'ям греко-католицьких священників (у 1955-1956 рр. повернулося 286 із 344 репресованих) [Баран В. Україна 1950-1960-х рр.- Львів, 1996.- С. 270] пропаганда греко-католицизму в західних областях України зростає. Це викликало потребу регулярних нарад православних єпископів з проблем «зміцнення православ'я у возз'єднаних з уніатства парафіях». Як союзні, так і республіканські урядові структури докладали значних зусиль у підтримці РПЦ у її боротьбі з греко-католицизмом. Постановою ЦК КПРС у січні 1957 р. Раді у справах РПЦ було дозволено не реєструвати уніатські

релігійні громади і духовенство, рекомендувати московській патріархії через екзархат в Україні та архієреїв західних областей вести відповідну роботу серед православного духовенства для посилення їх роботи, спрямованої на об'єднання уніатів і православних. МВС і прокуратура республіки були попереджені про необхідність боротьби з незареєстрованим духовенством відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 23 липня 1951 р. «Про заходи боротьби з антигромадськими, паразитичними елементами». Міністерство фінансів мало слідкувати за тим, щоб місцеві фінансові органи стягували податки з осіб, що здійснюють обряди без реєстрації і т.ін.

Проте таке сприяння Православній церкві не могли тривати довго. Стратегічний курс більшовиків на боротьбу з «релігійними пережитками», як уже зазначалось, реалізувалися у форсованому «подоланні» релігійності загалом. У січні 1960 р. ЦК КПРС, а у березні – ЦК КПУ прийняли постанову «Про заходи з ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу», в якій діяльність Ради у справах РПЦ була оцінена як незадовільна. Її новий голова В.Куроедов у своїй програмній доповіді так визначив основні напрями «роботи» з Церквою: по-перше, перешкоджати тим діям духовенства, які будуть спрямовані на зміцнення матеріальної бази парафій; по-друге, боротися з благодійницькою діяльністю Церкви. Така діяльність розцінюється як замах Церкви на свободу совісті радянського громадянина; по-третє, боротися з опором духовенства заходам влади щодо посилення науково-атеїстичної пропаганди серед населення.

Наступним кроком боротьби з релігією були постанови Ради Міністрів СРСР (№ 263) від 7 лютого 1961 р. і ЦК КПУ (№ 590) від 1 квітня 1961 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу». Нею передбачалося подальше скорочення в Україні кількості монастирів та церковних громад, послаблення матеріальної бази Церкви, перешкоджання вступу молоді в духовні семінарії тощо. Постановою ЦК КПУ передбачалося також створення при виконкомах Рад комісій з сприяння контролю за виконанням законодавства про культу. Силами цих комісій в Україні було проведено в 1961 р. облік релігійних об'єднань та майна Православної церкви. На цей час тут діяло 6464 православні громади, нараховувалося 5463 храми і 955 молитовних будинки (в цей же час 1470 типових церковних будівель були закриті, з них 372 планувалося взагалі знести). З кліру в республіці діяли 15 архієреїв, 4114 священників, 236 дияконів, 3634 псаломщики, 38358 осіб обслуговуючого персоналу. Крім того, було відомо про діяльність 89 незареєстрованих громад (у Львівській та Станіславській областях) греко-католицького напрямку. На 1961 р. в Україні залишилося 13 православних

монастирів з 1474 насельниками та дві духовні семінарії.

В 1961 р. влада організувала значний тиск на Синод РПЦ з метою розмежувати обов'язки із духовного керівництва громадою і господарсько-фінансовою діяльністю. З квітня цього року господарськими питаннями мав опікуватися виключно виконавчий орган парафії (парафіяльна рада, членом якої священник бути не міг). За священником було залишене лише духовне керівництво громадою. Ця постанова Синоду автоматично скасовувала «Положення про управління РПЦ», згідно з якою священник, як глава приходу, ніс відповідальність за всі сфери життя церковної громади. Окрім того, така розірваність у діяльності пастиря не лише послаблювала первинну ланку, а й відкривала широкі можливості для маніпулювання священниками.

Значна опозиція в середовищі кліру (особливо в Україні) цій постанові Синоду змусила владу домогтися від керівництва РПЦ підтвердження даного рішення на Архієрейському соборі, що відбувся у липні 1961 р. Собор прийняв відповідні доповнення до «Положення про управління РПЦ». Аналіз цих доповнень виявляє справжню причину зацікавленості владних структур у розмежуванні обов'язків у діяльності громади. При такому розмежуванні священник настільки обмежувався в громаді у своїх правах, що перетворювався на требовиконавця. Його душпастирська місія була зведена до мінімуму. Крім того, духовенство було не тільки усунуте від керівництва парафією, але юридично – і від самих громад. Парафіяльне життя завмерло, незважаючи на те, що «духовенство отримало можливість сконцентрувати свої зусилля на духовному керівництві парафіями» [Поместный собор Русской православной церкви, 30.05.-2.06.1971 г.: Документы, материалы, хроника.- М.,1972.- С. 41]. Всі свої дії священник мав узгоджувати з уповноваженим у справах РПЦ і регулярно звітувати про здійснення таїнств хрещення, вінчання та ін. Навіть закон 1929 р. про церковні організації не заходив так далеко. Логічним продовженням цієї постанови Собору було переведення у 1962 р. священників на постійні оклади та закріплення за ними лише однієї парафії [ЦДА ВО України.- Ф. 4648.- Оп. 1.- Спр. 431.- Арк. 92]. Тільки через 27 років, на ювілейному Помісному соборі РПЦ у 1988 р. Церквою була дана офіційна негативна оцінка рішень Архієрейського собору 1961 р.

Гоніння на віруючих в Україні було найбільш ретельним, бо ж рівень релігійності тут був одним із найвищих у СРСР, особливо у Західній Україні. Більшість слухачів Московської та Ленінградської духовних семінарій та академій десятками років становили переважно абітурієнти з України, які, стаючи семінаристами, перетворювалися, згідно з партійними документами, на «ідеологічних супротивників»

режиму. Тому українські начальники всіх рівнів іноді навіть змушували Раду у справах РПЦ сприяти антицерковним акціям в країні. Але коли в 30-х роках такі дії мали відкритий характер, то в 60-70-ті роки гоніння вже маскувалися. З навчальних закладів виключали, як правило, не за релігійні переконання, а за «незадовільні» оцінки. У вузи дітей священнослужителів не приймали не за походження, а через «слабку підготовку» і т.п. Тому діти кліриків мали один шлях для навчання – духовні училища чи семінарії. Так мимоволі народжувалися священницькі династії.

Деяке полегшення в житті православ'я в Україні настало після усунення у жовтні 1964 р. М.Хрущова від керівництва партією та країною. Саме полегшення, бо були переглянуті лише найбільш brutальні підходи до вирішення церковних питань, уповільнено, але не зупинено «антицерковщину» в реалізації внутрішньої політики держави. Про визнання чи виправлення помилок у релігійній сфері мова не йшла і скорочення церковної мережі продовжувалося. Це підтверджується й цифрами – у 1965-1974-х роках у Союзі щорічно закривалося по 48, а у 1974-1987-х роках – по 22 церкви [Єленський В. Вказана праця. - С. 32].

Не можна сказати, що в православ'ї не було опозиційних настроїв щодо погромної політики влади і що ієрархія Церкви відмовчувалася. У травні 1959 р. патріарх Олексій I надіслав лист М.Хрущову, в якому вказував на факти зневажливого ставлення до почуттів віруючих, наводив приклади втручання у справи Церкви. У 1965 р. вісім архієреїв на чолі з Гермогеном (Голубевим) подали патріарху вимогу відмінити рішення Архієрейського собору 1961 р. (Гермоген після цього був позбавлений сану). Проти угодовства Церкви виступили священники М.Ешліман та Г.Якунін, які у своєму листі до вищих керівних партійних та державних органів звинуватили Раду у справах РПЦ у незаконних переведеннях духовенства з місця на місце, в маніпулюванні персональним складом парафіяльних рад і дозволі останнім контролювати фінансові справи церковної громади. Але широкій громадськості зміст даного виступу залишався невідомим. Такі відкриті протести були рідкими. Платою за них були кар'єра, а то й життя. Більшість православного кліру мовчала, пам'ятаючи концтабори та в'язниці, через які багато хто з них пройшов.

Мовчала і православна богословська думка, яка у 40-х роках була зорієнтована виключно на апологію нової «симфонії» Церкви і сталінщини та на всебічну підтримку останньої. Проте вже на початку 60-х років з'являються значні зміни в розробці ідеології діяльності Церкви. Саме в той час в працях деяких богословів обґрунтовуються перспективні напрями розвитку Церкви, головним з яких визначалося повернення Церкві права на участь в суспільному житті країни. І це, на думку

православних богословів, було виправдано, оскільки «...християнське життя має ніби два виміри: вертикальний – містичний зв'язок людини з Богом і горизонтальний – піклування про людину і світ» [Филирет, митрополит. Доклад председателя Комитета продолжения работы Христианской Мирной Конференции, 14.X.1980 г. // Журнал московской патриархии (далі - ЖМП), 1981.- № 2.- С. 47]. Церкву не можна відділяти від світу, оскільки вона не є якоюсь замкнутою в собі сутністю, що не має внутрішнього зв'язку з навколишнім світом.

Нове бачення Церкви в суспільно-історичному процесі відобразилося також у концепції «богословських мостів», яка теж зародилася у 60-х роках і була направлена на налагодження тіснішого зв'язку між богословствуванням та практичною діяльністю Церкви. Ця концепція набула другого дихання вже в 90-х роках, оскільки вона пов'язана з принципово новим осмисленням місця і ролі Церкви у суспільстві, а саме – обґрунтуванням необхідності "літургії після літургії". Тобто служіння Церкви – це не лише євхаристичне служіння, а й християнське служіння світові, місія свідчення і служіння в сім'ї, суспільстві, державі – у світі в цілому [Дет. див: Заболотский Н.А. Церковь исповедующая община // ЖМП.- 1978.- № 12; Развитие и совершенствование – экуменическая тема // ЖМП.- 1979.- № 6 та ін.].

На пройняття духом християнських цінностей нецерковної діяльності віруючих була направлена й актуальна донині концепція контекстуальності (чутливості) богослов'я до всього, що відбувається в світі. Наслідком контекстуальності є пристосування «форм служіння до соціального оточення, до суспільного оточення, до прийнятих норм у суспільстві чи державі» [Заболотский Н.А. Общество будущего - справедливость, всеобщее участие и жизнеустойчивость // ЖМП.- 1981.- № 1.- С. 68]. Це служіння світові, на думку православних богословів, можливе на двох рівнях: мікродияконії (зусиль, направлених на самовдосконалення як віруючого, так і його сім'ї) та макродияконії (політичної дияконії) – «служіння світові і людському суспільству з метою миру, справедливості для його правильного розвитку і самовдосконалення» [Заболотский Н.А. Диякония и социальная ответственность Церкви // ЖМП.-1979.- №8.- С. 61-62]. А тому завдання і відповідальність Церкви виявляється в тому, щоб збуджувати «в своїх членах «мікродияконію», благословляючи «макродияконію», вбачаючи в тому й іншому шлях до вдосконалення особистості, суспільства, сім'ї. людства, світу...» [Там само].

Таким чином, за умов антагоністичного до неї суспільства, Православна церква з допомогою нових богословських концепцій «богословських мостів», «літургії після літургії», контекстуальності

богослов'я та інших намагається не втратити соціальну базу, намагається довести свою потрібність суспільству.

Але вже наприкінці 70-х років церковно-богословські кола Православної церкви втрачають активність теологічного пошуку, стають на шлях теоретизування та помірного оновлення. Цьому великою мірою сприяв Помісний собор РПЦ 1971 р., який, поряд з виборами нового патріарха, розглядав також і питання стратегії Церкви на майбутнє. Собор висловився за проведення процесу модернізації в більш спокійному руслі [Бондаренко В.Д. Современное православие: тенденции эволюции.- Сімферополь, 1989.- С. 22]. Модернізація Церкви була невігідна і владі, яка вбачала в цьому тенденції до посилення впливу Церкви. РПЦ переходить на позиції «поміркованого динамізму» – засудження як «непомірного консерватизму, так і непомірного новаторства». В черговий раз у богословських колах актуалізуються ідеї «неправославності», «відриву від традицій» у характеристиці нових тенденцій, пристосуванні Церкви до суспільного розвитку. Загалом правильно визначивши головний напрям розвитку Церкви – активізація парафіяльного життя заради повнішого включення парафіян у соціально-історичний процес, богословські пошуки на практиці, за умов всебічного всезростаючого контролю, не могли реалізуватися.

У 70-х роках у багатьох віруючих з'явилася надія на покращення своєї долі у суспільстві «гарантованої свободи совісті». У 1972 р., після двадцяти років перерви, вперше почалася реєстрація нових православних громад і відкрито кілька храмів. З 1975 р. була спрощена процедура реєстрації релігійних об'єднань, відкриття культових споруд. Цими питаннями почала займатися Рада у справах релігій, а не місцеві органи. Рада отримала можливість контролю за додержанням законодавства про культури центральними і місцевими державними органами. У 1976 р. було прийняте «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР», згідно з яким з релігійних громад знімалася дріб'язкова адміністративна опіка і дещо розширилися їх права. Але, на жаль, більшість її законодавчих статей залишилися лише деклараціями.

У 1977 р. була прийнята ще одна «найдемократичніша» Конституція СРСР, яка хоч і гарантувала свободу совісті, проте не мала позитивного значення для розвитку православ'я в Україні. На відміну від інших республік Союзу, де з 1977 по 1987 роки було зареєстровано 64 православних громади, в Україні в цей час присікались найменші спроби до такої реєстрації. Так уповноважений по Вінницькій області О.Собко, який згідно з законом намагався зареєструвати православну громаду, був негайно звільнений з роботи. Справа в тому, що українські партійні функціонери у своїх постановах неодноразово висловлювали

занепокоєння непропорційно високою питомою вагою релігійних громад України в загальносоюзному масштабі (принцип так званої «достатньої насиченості») і своїми рішеннями намагалися змінити стан справ.

Всупереч законодавству вводилося багато заборон. Так з'явилися заборони нести хреста перед похоронною процесією, проводити служби Божі у жнива і таке ін. Двозначність становища Церкви у радянському суспільстві усвідомлювалася не лише релігійними, але й радянськими та партійними працівниками. Тому з початком Перебудови необхідність істотних змін у державно-церковних відносинах прокламувалася більшістю центральних та місцевих газет і часописів. Проте інерцію попередніх років подолати було не так просто. Владні структури на місцях дуже непросто засвоювали нові принципи демократичного суспільства з його громадянськими свободами. В Україні продовжували знімати з реєстрації громади. Так, в 1986 р. їх було знято 15, а в 1987 р. – ще 6.

Про перелом у державно-церковних відносинах можна говорити лише з часу зустрічі патріарха Московського із Генсеком КПСР М.Горбачовим у квітні 1988 р., незадовго до початку святкування 1000-річчя хрещення Русі. Горбачов у своєму виступі чи не вперше за часи радянської влади поставив знак рівності між Церквою та іншими суспільними інституціями, висловив готовність юридично закріпити позитивні зрушення у державній політиці щодо Церкви [Дет. див: Встреча Генерального секретаря ЦК КПСС М.С.Горбачова с Патриархом Московским и всея Руси Пименом и членами Синода РПЦ // ЖМП.- 1988.- № 7]. Проте ми повинні бути свідомі того, що програмні положення зустрічі не відразу стали керівництвом до дії на всіх рівнях влади і у всіх регіонах радянської імперії. Адже, наприклад, забезпечення принципів реальної свободи совісті в Україні загрожувало не лише «релігійним бумом», а й породжувало нові проблеми для православ'я в Україні. Серед них, зокрема, проблема інформації про істинну історію та реальний стан Українського екзархату, православ'я в Україні в цілому, проблема національної Церкви. Зачіпати ці проблеми боялися як ієрархи РПЦ, так і партійні та державні працівники. Вони добре розуміли, що вирішення цих питань може стати одним із чинників розпаду не лише церковних, але й політичних та економічних союзних централізованих структур.

Швидке збільшення наприкінці 1980-х років кількості православних громад в Україні та РПЦ в цілому поставило на порядок денний низку організаційних питань, до яких Церква була не зовсім готова. Це, зокрема, налагодження ефективної господарської діяльності новоутворених парафій. Принципово нових підходів вимагав і розвиток

місіонерської та видавничої справи, вдосконалення органів церковного самоуправління. В Україні, окрім того, додавалася своя специфіка. РПЦ, пам'ятаючи український церковний досвід 20-х та 40-х років, намагалася максимально обмежити будь-які самостійні дії українських єпископів.

Підводячи підсумок характеристиці післявоєнного розвитку православ'я в Україні до кінця 80-х років, зазначимо, що, попри суттєві відмінності стану Церкви в різні часи життя країни, означений період характеризується тим чи іншим ступенем несвободи церкви. Політика радянської влади щодо Православної церкви була якщо не сприятливою, то хоча б нейтральною не більше десятиліття – до початку 50-х років. Це був час очікування Церквою великих змін. Священик Гліб Якунін писав з цього приводу, що «патріарх Олексій I та його найближче оточення, очевидно чекали, що скоро настане момент, коли Сталін – «новий Костянтин» – розпустить або повністю реформує компартію, проголосить країну панслов'янської імперією і, взявши в Московського патріарха вінчання на царство, введе православ'я як державну релігію» [Якунін Глеб. В служении культу (Московская патриархия и культ личности Сталина) // На пути к свободе совести.- М., 1989.- С. 191-192]. Наперекір цим сподіванням нові репресії проти Церкви не могли не розпочатися, оскільки ортодоксальні комуністичні оцінки релігійності як реакційного явища компартійними та владними структурами не були зняті. Особливістю їх був завуальований характер.

Архетипи, сформовані владними структурами у ставленні до Церкви у минулі роки, були лише приховані нашаруванням нових завдань, які ставила перед Церквою влада. Адже потенціал Церкви максимально використовувався спецслужбами СРСР у зовнішньополітичній діяльності РПЦ, для контрпропагандистської роботи за кордоном. Потенціал Православної церкви з великою ефективністю використовувався і у внутрішній політиці. Зокрема, в Україні її основним завданням було проведення державної політики русифікації і викорінення національних особливостей не тільки у сакральній сфері, а й у всьому суспільно-культурному комплексі існування народу (офіційно це називалося «зближення націй» та виховання нової «радянської» людини).

Таке своєрідне «одержавлення» Церкви, яке було неминучим, оскільки стало наслідком «одержавлення» всіх сфер життя радянського суспільства, допомагало Церкві не тільки виживати, але й розправлятися з конкурентами за допомогою влади. Цілком логічним є і те, що в самій Церкві встановилися порядки, дуже близькі до суспільних, тобто тоталітарні. Позитивним для Православної церкви наслідком такого одержавлення було пом'якшення у 70-80-ті роки репресивної політики

влади щодо неї, хоча репресії щодо релігійних організацій не були відмінені зовсім. На той час уже був відпрацьований жорсткий механізм контролю над церквою – ніяке рукоположення в сан, кадрові переміщення не могли бути здійснені без узгодження з державними органами. Духовенство класифікувалося за ступінню його «лояльності соціалістичному суспільству», готовністю проповідувати радянський патріотизм і брати участь у всесвітньому русі за мир [Дет. див.: Якунин Глеб. Подлинный лик Московской патриархии.- М., 1995.- С. 11-14]. Тобто у 70-х роках радянська влада не збиралася повністю знищувати Православну церкву як інституцію, але хотіла мати її слухняним елементом своєї як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Проте це не знімало, а навпаки – нагнітало напруження у православному релігійному середовищі України, яке наприкінці 80-х років досягло свого апогею, оскільки наклалося на піднесення національно-визвольного руху, який потребував національно зорієнтованої Церкви.

Помпезне святкування 1000-ліття хрещення Русі (яке розумілося як хрещення сучасної Росії, адже основні урочистості проходили в Москві) не зняли, а навпаки, загострили ситуацію в Україні, оскільки часткові заходи влади, спрямовані на покращення становища Церкви, не виходили за межі старого розуміння суті й ролі релігії в суспільстві. На тлі зростаючого плюралізму думок та ідей наприкінці 80-х років таке розуміння було вже анахронізмом.